

MAKKAI LÁSZLÓ:

AZ ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSI PROBLÉMÁI KELET–KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Az „anyagi kultúra” fogalmát a szovjet kezdeményezés alapján mind a francia, mind a lengyel történetírás két irányadó szintézise (F. Braudel: *Civilisation matérielle*, 1967, valamint a nemrég megjelent kollektív mű: *Historia Kultury Materielnej Polski*) egyaránt az anyagi javak társadalmi termelésének, elosztásának és fogyasztásának technikai oldalában, közelebbről a termelőerők fejlődésében, valamint ezek termékei társadalmi felhasználásában jelöli meg. Bár ebben az összefüggésben a figyelem az anyagi javak termelésére és fogyasztására irányul, az anyagi kultúra történetének tudománya mégsem egyszerűen „tárgytudomány”. Középpontjában nem élettelen tárgyak állnak, hanem alkotó emberek, akik társadalmilag kifejlődött ügyességgükkel, tapasztalataikkal és szervezettségükkel készítik és használják munkaeszközeiket, s teremtik, gazdagítják ezekkel életüket. A tárgyak mint az emberi alkotóképesség eszközei és eredményei, mint emberi tartalmak kifejezői és társadalmi viszonyok közvetítői szerepelnek az anyagi kultúra történetében. A „kultúra” szó a „művelés” értelmében kifejezi az embernek a természethez való aktív, alakító viszonyát, míg „művelődés” értelemben egyrészt a természet átalakítása során végbemenő emberi önátalakítást, másrészt az alakítás és az önátalakítás során létrehozott életberendezést jelenti. Ebben a legszélesebb értelemben az anyagi kultúra az anyagi termelés és fogyasztás, s az ezeket összekapcsoló elosztás folyamatainak egysége.

Ahogy történetírásunk a gazdaságtörténetek az elmúlt három évtized során elért – még korántsem lezárt, de jelentős és maradandó – eredményeire ráépül a társadalomtörténet és a művelődéstörténet, úgy válik a történészek számára időszerűvé az anyagi kultúrának egyrészt művelése, másrészt szerkezeti elhelyezése a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és a művelődéstörténet keretei közt. Első pillantásra nyilvánvalónak látszik, hogy a gazdaságtörténethez legközelebb az anyagi kultúra termelési és elosztási vonatkozásai esnek, a társadalomtörténet viszont az osztályszerkezet által meghatározott elosztás mellett a fogyasztás is érdekli, hiszen a fo-

gyasztási javak gyakorlati rendeltetésükön túl társadalmi és politikai tartalmakat is hordoznak, sőt formaadásuk által a társadalmi differenciálódás, a presztizs jelképeivé válnak s így a művelődéstörténetet általában, a művészettörténetet pedig külön is érintik. Mindebből az következik, hogy az anyagi kultúra története nem fedi a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet teljes területét, de nem is csatlakozik hozzájuk velük egyenrangú negyedik tudományágként, hanem a gazdasági, társadalmi és művelődési problémáknak egy sajátos megközelítési módja. Ennyiben talán leginkább történeti néprajznak nevezhetnők, annak tárgyi néprajzi oldalaként, mint ahogyan napjainkban a francia történetírás egyik iskolája az „anthropologie historique” címszava alá sorolja.

Miben áll a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet problémáinak az a sajátos megközelítési módja, melyet az anyagi kultúra kutatása kínál? Mindenekelőtt e három nagy témakör sajátos összekapcsolását teszi lehetővé. A termelés és a fogyasztás viszonyában egy olyan kölcsönösségre világít rá, amelyet a termelésből kiinduló gazdaságtörténet csak egyoldalúan mutat be. Igaz, a fogyasztás a földrajzi és biológiai feltételek mellett alapvetően a termelő erők és termelési viszonyok dialektikus együttesének függvénye, de az is igaz, hogy mihelyt ezek alapján egy társadalom anyagi szükségletei állandó igényként kialakultak, fogyasztási normák szilárdulnak meg s szerveződnek olyan egységes fogyasztási struktúrává, amely elvárásként jelentkezik a termelés felé. Végül is a társadalmi fogyasztás válik a termelés normájává mindaddig, amíg a történelmi fejlődés meg nem változtatja vagy a termelésnek vagy a fogyasztásnak a normáit. Ez azután a termelési-fogyasztási struktúra belső egyensúlyát megbontva, a társadalmat új normák felállítására kényszeríti. Igaz jó példa erre a magyar nép táplálkozási normáinak történelmi fejlődése. A feketetengeri füves pusztákat folytató Alföld teret adott a honfoglalás előtti pásztorkodás folytatására; ezt a továbbélő állattenyésztést buzdította a XIV–XVI. században a magyarországi ökrök tíz- majd százazeit felvevő nyugateurópai piaci kereslet. Mindez annyira visszaszorította a szántógazdálkodást, hogy nem csupán külkereskedelmünkben hiányzott a XVIII. századig a gabona, hanem a hazai táplálkozásban is jóval kisebb szerepet játszott, mint tőlünk északra és nyugatra. Mivel a kenyérgabona belső és külső kereslete viszonylag csekély volt, nem is vetettek belőle sokat. A kialakult fogyasztási struktúra tehát visszahatólag meghatározta a termelési struktúrát. A földrajzi adottságok megengedték volna ugyan a szántógazdálkodás kiterjesztését, de az csak a XVIII. század derekától kezdve – új igények és lehetőségek létrejöttével – történt meg, akkor viszont

gyors ütemben. A példák szaporíthatók s mind azt igazolják, hogy a település, lakás, öltözködés, táplálkozás, gyógyítás, szórakozás sokszínű együttese egy egységes struktúrát alkot, amelyet a termelés és a fogyasztás kölcsönös egymásrahatása alakít ki.

Míg a termelt és elosztott javak elsődlegesen a társadalom anyagi szükségleteinek felelnek meg s mint ilyenek, a gazdaságtörténeti kutatás területére esnek, addig másodlagosan társadalmi jelentést hordoznak. A település, étkezés, ruházkodás, táplálkozás, testápolás és szórakozás tárgyi eszközei nemcsak a biológiai és társadalmi önfenntartást szolgálják, hanem a társadalmi helyzetet és ambíciót is demonstrálják. E demonstrációnak is van egy formális szabályozórendszere, amely az anyagi kultúra formaadásában nyilatkozik meg mint divat vagy stílus. S ez már a társadalom- és művelődéstörténet területe.

Az anyagi kultúrának fentebb említett két összefoglalása, az egyetemes és a nemzeti közt helyezendő el a kelet–közép-európai régió sajátos problematikája. Erre a regionális sajátosságra már sokszor és sokan rámutattak. Egyik vonása a nemzetközi munkamegosztásban évszázadok során kialakult túlnyomó agrárjelleg, mely állandó ipari importra kényszerítette e táj országait. Az anyagi kultúra kutatásának legfejlettebb lengyel módszerei és eredményei mellett a következőkben a kelet–közép-európai ipar kezdetének sajátosságaira és az ipari import néhány vonatkozására rávilágító tanulmányokat közlünk.